

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מז, תשנ"ו

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

הרועה והצאן כמקור לדימויים במקרא

במאמר זה נסקור כמה לשונות מתחום הצאן ורעייתו המשמשים במקרא מקור לדימויים. מדובר במילים המציינות את הצאן בכללו, את בני הצאן למיניהם ולפרטיהם, איברים מאיברי גופם וכן את הרועה והמרעה.

● **בעיר** משמש במקרא לציון בהמת המרעה - "טענו את בעירכם" (בראשית מה, יז), "ושלח את בעירה ובער בפְּשָׁדָה אחר" (שמות כב, ד) וכן "אנחנו ובעירנו" (במדבר כ, ד) - כולם לשון בהמה, הלוחכת ומבערת את ירק השדה (כלשון רש"י בשמות שם). בתוך מכלול תכונותיה של הבהמה בולטת גם התופעה שהיא חסרת דעה, ועל רקע זה היא משמשת דימוי ומשל לאדם חסר דעה. וכך אנו מוצאים את משורר תהלים אומר: "ואני בְּעַר ולא אדע, בהמות הייתי עֶמֶד" (תהלים עג, כב). **בער**, שהוא לשון **בעיר**, בא כאן בתקבולת ל**בהמות**. וכן: "איש בְּעַר לא יֵדע, וכסיל לא יבין את זאת" (שם צב, ז).

על מנהיגותם הכושלת של שרי העם אומר ירמיהו: "כי נבערו הרעים ואת ה' לא דָּרְשׁוּ, על כן לא השכילו וכל מרעיתם נְפוצה" (י, כא). דיבר הנביא אפוא בלשון עוקצנית ולועגת; את שרי העם הוא מכנה על דרך הדימוי הנודע **רועים**, ובכך הוא מזכיר את תכונת הרועה כאיש בעל דעה המְנַהֵג את בהמות המרעה בבינה ובהשכל. אולם באשר לשרי ישראל ומנהיגיו - אומר הנביא בלעג מר - נתהפכו היוצרות: "הרועים נבערו", תפסו הרועים את מקום הבהמות כ"בעירים" חסרי דעת, והתוצאה הבלתי נמנעת היא ש"כל מרעיתם נפוצה".

● ואם נתקבלה הבהמה בכללה כדימוי לאדם חסר דעה, הנה איבר אחד מאיברי גופה, **הקרניים**, משמש כדימוי מליצי לעוז וגבורה ואף ליהירות. קרני הבהמה הזקופות בגובה חזית ראשיהן מצטיירות כמחסה ומגן של עוז, כדימוי לעזות פנים וכוחניות אך גם כדימוי למעלה רוממה.

כשמבקש ירמיהו לומר שנכרתה מלכות מואב הוא אומר: "נגדעה קרן מואב" (מח, כה). מעין זה נאמר בתהלים על שבירת כוחם של הרשעים: "וכל קרני רשעים אֶגְדַּע", וכנגד זה על הגברת כוחם של הצדיקים: "תרוֹמְמנה קרנות צדיק" (תהלים עה, יא). צדקיה בן כנענה, המשמש כנביא מטעמו של אחאב, עושה לו קרני ברזל "ויאמר [...] באלה תנגח את ארם עד כלְתֶּם" (מלכים א כב, יא). כיוצא בזה זכריה הנביא הרואה במראות החזון את

הגויים שהגלו ופיזרו את ישראל בדמות של קרניים מנחות. את קרני הגויים הללו, שמסמלות את כוחם ההרסני, הוא רואה מושלכות ארצה ונגדעות. כן משמשת **קרניים** כדימוי להגברת כוחם של ישראל ולניצחונם על הגויים: "קומי נְדוּשִׁי בת ציון, כי קרנך אשים ברזל, ופרסתֶיךָ אשים נחושה, נְהַדְקוֹת עַמִּים רַבִּים" (מיכה ד, יג). כיוון שבפסוק הקודם דימה את הגויים לתבואה - "כִּי קִבְצָם כַּעֲמִיר גִּרְנָה" - דימה את בת ציון לפרה דשה (שפרסותיה נחושה), ואף העשיר את התמונה הציורית ושיבץ בה קרני ברזל כדי לתת יתר תוקף ויתר עוז לגבורת בת ציון (וראה בפירושו "דעת מקרא" שם).

גם מה שהתפללה חנה ואמרה בדברי ההודיה שלה "רמה קרני בה" (שמואל א ב, ב) נתכוונה כמובן לומר שגדל כבודה וכוחה בעזרת ה' שהושיעה מעקרותה ונתן לה בן. הביטוי **רמה קרני** נשתגר עד כי נשתכח דבר היותו מבע מטפורי השאול מדמות הראם שקרניו חדות וגבוהות מאוד. לזה נתכוון הכתוב בתהלים (צב, יא) בנקטו אמירה מקבילה אך בציינו את היסוד המְדַמָּה: "וַיִּתְּךָם כְּרִאִים קֶרְנִי". זהו הדימוי המשמש גם בברכה שנתברך יוסף: "בכור שורו הדר לו וקרני ראם קרניו, בהם עמים ינגח" וגו' (דברים לג, יז). לשון הקרן הרמה הייתה לניב שמשמעו 'גבורה, ניצחון וכבוד'; כך גם: "וברצונך תרום קרננו" (תהלים פט, יח), ועוד הרבה.

● יחסי הרועה וצאנו משמשים רבות במקרא כדימוי ליחסי האל, המלך והעם. המלך הוא הרועה שבו בחר ה' (האדון, בעל העדר) לרעות את צאנו (העם). מכאן התואר "רועה" למלך אך גם ככינוי לנביאים שהם המנהיגים הרוחניים, נבחרו ה'. הדימוי התפתח והתרחב, ובמקביל למנהג הרועה ברעיית העדר לשאת **שבט** (מטה או מקל) אימצה לעצמה המלוכה סמלים דומים, וכך הפך ה**שבט** (ובצורתו המאוחרת **שרביט**) להיות כלי המסמל את שלטונו של המלך ואת כוחו למחוץ את אויביו. מכאן גם הלשון הציורית המושאלת המתארת את האל המולך והמנהיג כמחזיק בידו שבט: "כסאך אלהים עולם ועד, שבט מישור שבט מלכותך" (תהלים מה, ז), וכן: "רָעָה עַמֶּךָ בִּשְׁבֹטְךָ, צֶאֱן נַחֲלֶתְךָ" (מיכה ז, יד).

● הדימוי מתחום הרועים והצאן מתרחב והולך, ודוגמה לכך הוא הציורון **אדירי הצאן** שהוא כינוי לבעל העדרים המשמש לא אחת בעצמו כרועה (אם כי לרוב מפקידים האדירים את עדריהם בידי הרועים המשמשים כשכיריהם). את מלכי העמים ושריהם, שצאן מרעיתם עומד להיטבח בלי רחם, ירמיהו מדמה לרועים ולאדירי הצאן המייללים ומתפלשים באפר: "הִילִילוּ הָרָעִים וְזָעְקוּ וְהִתְפַּלְשׁוּ אֲדִירֵי הַצֶּאֱן", ומיד בהמשך: "וְאִבַּד מְנוּס מִן הָרָעִים וּפְלִיטָה

מאדירי הצאן", וכן: "קול צעקת הרעים ויללת אדירי הצאן כי שָׁדַד ה' את מרעיתם" (כה, לד-לו). מן הצירוף **אדירי הצאן** אף התפתח השימוש ב**אדיר** לבדו במשמעות זו: "נמו רָעִיף מלך אשור ישכנו אדִירִיךָ" (נחום ג, יח).

● כנגד **אדירי הצאן** אנו מוצאים את **צעירי הצאן**, הם הרועים בדרגה נמוכה יותר. על שתי דרגות של רועים ניתן ללמוד מדברי זכריה: "הָךְ את הרעה ותפוצִין הצאן, והשבתי ידי על הצערים" (יג, ז), כלומר, הוא מכה את הרועה ואת עוזריו "הצוערים". על פי זה ניתן להבין את הפסוק הסתום לא במעט: "ועל ידם החזיקו התקועים, ואדיריהם לא הביאו צֶנֶס בעבדת אדניהם" (נחמיה ג, ה), ולפרשו שאדירי הצאן, האדונים, לא הביאו את צווארי צעירי הצאן, עבדיהם, בעול העבודה, אלא פטרום כדי שיוכלו לעזור בתיקון החומה. ומה שניבא ירמיהו על "עצת ה' אשר יעץ אל אדום [...] אם לא יסתבסם צעירי הצאן אם לא ישים עליהם נֶזֶק" (מט, כ ומעין זה גם נ, מב) מתפרש, שאפילו צעירי הצאן, אלו הרועים הצוערים (והנמשל: הלוחמים הפשוטים והזוטרים), יצליחו לגבור על אדום ולהחריבה. האדירים עומדים מול הצעירים גם בתיאור הבצורת שבירמיהו: "ואֲדִירֵיהֶם שלחו צעיריהם למים, באו על גבים לא מצאו מים" וגו' (יד, ג), ופירושו שאדירי הצאן, בעלי העדרים, שלחו את צעירי הצאן הסרים למשמעתם לחפש מים. ואפשר יש כאן דימוי לגדולי העיר ושריה ששלחו את הצעירים הסרים למשמעתם לבקש מים, והשווה אף בכנענית: "למן אדרנם ועד צערנם" (וראה באנציקלופדיה המקראית, ערך "אדיר").

● אחד המרכזיים והחשובים בבני הצאן הוא ה**עתוד**, האיל החזק או התיש המגודל ההולך בראש העדר. **עתודים** ככינוי לתיישים המובחרים מובא, למשל, בפי יעקב: "והנה העֲתֻדִים העֲלִים על הצאן" (בראשית לא, י). על מעלתם של העֲתֻדִים נמצאנו למדים גם מדברי החכם במשלי (כז, כו): "כבשים ללבושָׁךְ, ומחיר שְׁדֶה עֲתֻדִים", ודרשו חז"ל: "לעולם ימכור אדם שדה ויקח עֲתֻדִים, ואל ימכור אדם עֲתֻדִים ויקח שדה" (חולין פד ע"א). תכונת המנהיגות של העֲתֻדִים ומעמדם כמוליכים ומפלסי דרך עושה אותם בסיס למשל ולדימוי. בקריאתו אל גולי ישראל למהר ולצאת מתוך בבל המנוצחת ולשוב לציון נוקט ירמיהו את הדימוי: "וְהָיָה כְעֲתֻדִים לִפְנֵי צֶאֱן" (נ, ח), ובחזונו על הנקם והשילם שייקח ה' מבבל על ששפכה את דם ישראל הוא אומר: "אֲוִרִידִם כְּכָרִים לטְבוּחַ, כְּאִילִים עִם עֲתֻדִים" (נא, מ), ונקט **כרים** ולא "צאן" סתם כסמל לבבל שהייתה מנהיגת אומות ומפוסמת משלל אויביה (וראה פירושו של מ' בולה ב"דעת מקרא" לירמיהו שם).

את שימושה המטפורי של **עתודים** ככינוי לשרי העם ולמנהיגיו אנו מוצאים אצל ישעיהו (יד, ט): "עורר לך רפאים כל עתודי ארץ, הקים מכסאותם כל מלכי גוים", וכן בזכריה (י, ג): "על הרעים חרה אפי ועל העתודים אפקוד כי פקד ה' צבאות את עדרו את בית יהודה" וגו'. שימוש ב**עתודים** כסמל למנהיגות חזקה מצוי ביחזקאל (לד, יז): "הנני שֹׁפֵט בין שה לשה לאילים ולעתודים", ופירש רש"י: "בין בעלי אגרופין לחלשים".

● אף בשימושה של המילה **אביר** המציינת 'אדנות ודרגה גבוהה' וכן 'כוח, גבורה' אנו מוצאים את הזיקה לעולמם של הרועים וצאנם. בתארו את הצרה הקרבה אליו נוקט משורר תהלים לשון דימוי: "סבבני פרים רבים, אבירי בשן פִּתְרוֹנִי" (כב, יג), ובהקשר לקרבנות אנו מוצאים את **עתודים** בתקבולת ל**אבירים**: "האֹכֵל בשר אבירים ודם עתודים אשתה" (תהלים נ, יג). דואג האדומי נקרא "אביר הרעים" (שמואל א כא, ח), ופירש רד"ק: "גדול רועי המקנה אשר לשאול וממונה עליהם". מילת **אבירים** כמציינת פרים חזקים הושאלה לדימוי גיבורים מאויבי ישראל, וכך נקט ישעיהו לשון משל: "וירדו ראמים עִמָּם ופרים עם אבירים" (לד, ז). בדומה לזה משמש **אבירים** לסוסי מלחמה. קול פרסות סוסי המלחמה בשעת מרוצתם מתואר במקרא "דהרות אביריו" (שופטים ה, כב), "שעטת פרסות אביריו" (ירמיהו מז, ג), "מצהלות אביריו" (שם ח, טז), ואת קריאות השמחה של הכשדים מדמה ירמיהו לצהלת אבירים (נ, יא). מן השימוש המטפורי התפתח **אביר** והיה למושג עצמאי מופקע משורשי הראשונים, וכך מי שלבם חזק וקשה מכונים "אבירי לב" (ישעיהו מו, יב; תהלים עו, ו). מלך אשור מכנה עצמו **אביר**, היינו גיבור מלחמה (ישעיהו י, יג), וירמיהו (מו, טו) לועג לגיבורי מצרים הקוראים לעצמם "אבירים" אך אינם מחזיקים מעמד לפני הבבלים. בדומה אף אלוהי ישראל מכונה **אֲבִיר**: "אֲבִיר יַעֲקֹב" (בראשית מט, כד; ישעיהו מט, כו ועוד) ו"אֲבִיר יִשְׂרָאֵל" (ישעיהו א, כד). בצירופים אלה ניקדה המסורה **אֲבִיר** (בבי"ת רפה) כדי להבדיל את התואר האלוהי מן האחרים.

כבר ר' משה יצחק אשכנזי, בן המאה הקודמת, סמך בפירושו "הואיל משה" למקרא את **אביר** ל**אברה** - 'כנף', כלומר 'המתנשא על אחרים כעוף הפורח' (ראה י' קיל בפירוש "דעת מקרא" לשמואל א כא, ח, הערה 21א), וכך סובר גם טור-סיני (ראה הערך "אביר" באנציקלופדיה המקראית, ובפירושו לאיוב לד, כ; לט, כו). אפשר אם כן שזהו יסודו של התואר **אביר**, שהוא מלשון **אבר**, הכנף שהעוף מתרומם בו למרום, ומכאן עניינו לכל לשון של רוממות, חוזק, תוקף וכיו"ב.

● **אלוף** הוא נשיא, שר וקצין, העומד בראש ה"אלף" - שבט ומשפחה. בבראשית (לו, טו-מד) אנו מוצאים רשימות של אלופי עשו ו"אלופי החרי בני שעיר בארץ אדום", וביחס לישראל מצאנו בזכריה "והיה כאֵלף ביהודה" (ט, ז) ו"אלפי יהודה" (שם יב, ה-ו). גם **אלוף** זה ניתן לביאור כשאילה מ**אלוף הצאן**, הוא המְשְׁכֹכִית, התיש או האיל המהלכים בראש העדר ומוליכים אותו אחריהם (והשווה: "ואני כבש אלוף" [ירמיהו יא, יט], "אלופינו מְסַבְּלִים" [תהלים קמד, יד]). אפשר שלכך נתכוון ירמיהו (יג, כ-כא) בהמשילו את עם יהודה לעדר "צאן תפארתֶךָ" ובהאשימו את ירושלים "ואת לַמֵּדֶת אַתֶּם [את הבבלים] עֲלִיךָ אֲלֵפִים לראש".

חותם השפעתו של השדה הסמנטי של עולם המרעה משתקף אפוא היטב בכל אותם מונחים ומושגים שהועתקו ממנו תחילה כמטפורה ציורית וסמלית אל השדה הסמנטי הארצי-האנושי, ואט אט נבלעו והיו חלק אינטגרלי ממנו.

עולם העדרים ובני הצאן, סביבתו הטבעית, מן הסתם, של מחבר מגילת שיר השירים, מעניק לו מקור חשוב לדימויים. את מראה הרְעִיָה היפה מדמה הדוד למראה של עזים ורחלים: "שְׁעָרָךְ כְּעֶדֶר הָעִזִּים שֶׁגִּלְשׁוּ מֵהָר גִּלְעָד. שְׁנֵיךָ כְּעֶדֶר הַקְּצִיבֹת שֶׁעָלוּ מִן הָרֶחֱצָה שְׁכָלָם מֵתַאֲיִמוֹת וּשְׁכָלָה אֵין בָּהֶם" (שיר השירים ד, א-ב). דומה שהציוריות הלשונית הזו היא דוגמה למה שנוהגים לכנות מטפורה מתה או שקועה: דימוי שנראה בשעתו חושף היבט מפתיע וחדש, כמו זה שמגמתו להפליג בקילוסה של הרעיה הנאה, עלול להביך היום ולהציג רעיה כזאת באור נלעג. שינוי הסביבה ואורח החיים וכן תמורות בהתנהגות, בגישות ובתפיסות העולם של בני האדם יוצרים בהכרח דימויים חדשים, ואין תִּמְהָה שההתרחקות מחיי הרועים ומעולם המרעה יוצרת נתק המעניק משמעות אירונית לזיקה מטפורית בין תכונותיה ומראָה של רעיה נאה למראיהם של בני צאן.